

«ROMSTERING» MED STED SOM GEOGRAFISK OG FAGLIG TILNÆRMING

Gry Paulgaard og Marit Aure, UiT Norges arktiske universitet

Ottar Brox' arbeid fra 1960-tallet utfordret modernistiske forestillinger om utvikling i Nord-Norge ved å fremheve verdien av småskala næringer og desentralisert bosetting. Han viste hvordan lokale ressurser og kunnskap kunne tilpasses moderne utfordringer, og hans fokus på lokalsamfunnets økologiske og sosiale bærekraft har inspirert samfunnsforskning i flere tiår. Samtidig har Brox blitt kritisert for å overse mangfold, kjønnsperspektiver og sosiale ulikheter. Dette kapittelet bygger videre på Brox' arv og viser hvordan den stedlige vendingen i samfunnsforskningen åpner for mer dynamiske og relasjonelle forståelser av sted og lokalsamfunn i Nord-Norge.

Innledning

I boka *Hva skjer i Nord-Norge?* utgitt i 1966 argumenterte Ottar Brox for at moderniseringens ensidige satsing på storskala industri og urbanisering kunne føre til en svekkelse av lokalsamfunn og en marginalisering av de som levde av tradisjonelle næringer som fiske og jordbruk. I stedet for å betrakte samfunnene og næringene som «tilbakestående» eller «forældede» fremhevet Brox deres verdi og sosiale og økologiske bærekraft og hvordan de kunne tilpasses og videreutvikles i møte med nye utfordringer.

Brox stakk hull på den herskende modernistiske oppfatningen ved å vise at utvikling ikke innebærer å følge en lineær vei mot industrialisering og urbanisering. I andre del av boken *Hva skjer i Nord-Norge*, Alternativ til NNP, hevder han at det er mulig å opprettholde et Nord-Norge basert på en moderne småskalaproduksjon og fortsatt desentralisert bosetting. Han bidro til en breiere debatt om hvordan økonomisk utvikling kunne kombineres med bevaring av lokale ressurser, lokal kunnskap – og identitet. Brox inspirerte studenter og forskere til å gjøre studier av liv og samfunn på små steder både i nord og sør.

Brox' arbeid kan sees som en praktisk og empirisk tilnærming til spørsmål om sted og lokalitet, lenge før den breie samfunnsforskningen på 1980- og 1990-tallet satte søkelys på dette gjennom den såkalte stedlige vendingen. Brox' arbeider viser at sted ikke bare er en passiv bakgrunn for sosiale prosesser, men former både samfunn og de som bor der. For Brox var «lokalsamfunnet» sentralt, men det ble også problematisk. «Lokalsamfunnet» i *Hva skjer i Nord-Norge?* er det nordnorske bygdesamfunnet, som befolkes av bygdefolket, som han sier i forordet, og ga assosiasjoner til noe isolert, tilbaketrukket og nostalgisk.

Selv om Brox' lokalsamfunnsforskning var viktig i analysen av Nord-Norge, har han blitt kritisert for at tilnærmingene blir endimensjonale, for å overse forskjeller mellom stedstyper i landsdelen og for å underkommunisere mangfoldet og interesseforskjeller i befolkningen. Han overså kvinners betydning og unnlot å behandle sosial og etnisk ulikhet. I dette kapitlet vil vi vise, i tradisjonen etter Brox, hvordan stedsensitive studier i og fra¹ Nord-Norge beskriver og forstår landsdelen på andre måter enn det Brox gjorde, både fordi samfunnene endres, men også fordi teoretiseringen av sted og rom åpner for å se og analysere lokalt liv breiere enn det Brox gjorde. Vi argumenterer for at noen av problemene med lokalsamfunnsstudier bunner i uklareheter i selve begrepet lokalsamfunn. Kapitlet gir en kritisk vurdering av Brox' empiriske søkelys på lokalsamfunn med analytiske diskusjoner om sted og rom.

¹ Ruralis, NTNU, NIBR, Cicero og andre miljøer har jobbet mye med slike perspektiver.

Sted og lokalsamfunn som ulike analytiske utgangspunkt

Brox kan ikke plasseres innenfor forskningen som eksplisitt studerer sted og rom i teoretisk og analytisk forstand. Han har likevel til felles med geografisk forskning at han viste hvordan lokale materielle og økologiske faktorer er avgjørende for å forstå husholdstilpasninger og livsformer. Analysene av husholdstilpasninger, og særlig fiskarbonde-husholdet i lokalsamfunnet, var sentralt i Brox' forskning. Han viste at vurderinger og beslutninger individene tok, besto av mer enn økonomiske kalkyler, slik økonomene, ifølge Brox, antok. Selve lokalsamfunnet er hos Brox lite analytisk fokusert. Det fremstår som intuitivt, «der folk bor», og tatt for gitt, på samme måte som geografer tok sted for gitt før 1970-tallets teoretiske interesse for sted som begrep.² Analysen av husholdet og medlemmenes valgsituasjoner (opportunitetssituasjon) gir derimot Brox grunnlag for modellutvikling inspirert av Fredrik Barths prosessanalyse. Brox diskuterer sjelden lokalsamfunnet, og når han gjør det, er det ut fra tre perspektiver: 1) det demografiske, som gjerne handler om å diskutere variasjon i ungdomsutflytting og rekrutteringsprosesser, hvor han viser at ulikheter ved steder, kaiforhold og flåtestruktur gir ulike mulighetsbetingelser, dog uten å reflektere over at unge, både menn og kvinner, har ulike interesser. Dette vektlegger at sted som *lokalitet* medfører materielle og sosiale forskjeller, et sentralt poeng i nyere stedsforskning.³ 2) Lokalsamfunnet i et økologisk systemperspektiv, der husholdene utnytter lokale naturressurser på hav og land, bygd på husholdenes behov snarere enn kapitalakkumulasjon. Dette vektlegger hvordan sted, altså naturlige og bygde omgivelser og deres symbolske verdier, produserer, produseres og blir brukt,⁴ og viderefører for eksempel livsformer⁵ nær familie på hjemstedet. Denne verdien er grunnleggende, men implisitt i Brox' arbeid og synliggjør at husholdsmedlemmer kan opptre verdirasjonelle, og utfordrer enkle økonomiske rasjonaliteter. Det genuint sosioromlige ved lokalsamfunnet, hvordan romlighet er integrert i all sosialitet og aktivt konstituerer lokale samfunn,⁶ kunne være et tredje perspektiv hos Brox, men siden han tar lokalsamfunnet for gitt, utelukkende sam-

² Se Berg og Dale 2004: 40.

³ Simonsen 1996.

⁴ Simonsen 1996.

⁵ Se Lysgård (2004) for en utdyping av dette.

⁶ Simonsen 1996.

mensatt av samlokaliserte fiskarbondeshushold «satt sammen av individuelt rasjonelle familier»,⁷ ser han ikke dette. Han var opptatt av rekrutteringen til lokalsamfunnet, ikke lokalsamfunnene som sosiale system og hvordan de kan studeres.

Lokalsamfunnsbegrepet, eller «community studies», benyttes også på småbyer eller bydeler i urbaniserte områder, som den klassiske studien av William Whyte⁸ *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum* fra en bydel i Boston, Inger Haugens studier av livet i blokk i en drabantby,⁹ Marianne Gullestads *Livet i en gammel bydel*¹⁰ og nyere bystudier i nord.¹¹ Siden Brox koplet lokalsamfunnet til utnyttelse av naturressurser og ikke var opptatt av urban infrastruktur, bomiljø og slike lokalsamfunn, ville han nok betraktet dette som analytiske feilgrep.

Lokalsamfunnsforskningen inspirert av Brox førte til undersøkelser av hvordan mennesker samhandler, skaper fellesskap (og konflikter) og samarbeider om livsopphold i studier av hushold, og hvordan folk samler seg for å bygge infrastruktur (gatelys, havn), for å hindre nedlegging av (skole) tilbud som «ikke lenger lønner seg», eller for å yte motstand mot formell utdanning. Kvalifisering til arbeidslivet hadde tradisjonelt foregått gjennom arbeid, ikke skolegang, og skolen ble sett på som et fremmedelement, «en parentes i samfunnet»,¹² mens utdanning ofte førte til at folk forlot det lokale arbeidslivet, slik Brox også har påpekt.¹³ Var motstanden mot utdanning så entydig? I romanen *Kvinna og havet* fra 1950 skildrer Lars Berg en samtale mellom mor og Ole:

Mor sa fast: – Han Per har altfor godt hau tel å bli feskar. Ole vart harm: – Ka e det du sei? Kan du fortelle meg ka slags ørke som krev gløggar folk enn fesket? Trengs det kanskje hau for å fise på et kateter? Det e ei skam slik du snakke ...¹⁴

Dialogen viser motstridende holdninger som begge har eksistert i kystsamfunn. Lokalsamfunnsforskningen¹⁵ fremhevet Oles syn, der lokale kunn-

⁷ Brox 1966: 179.

⁸ Whyte 2012/1943.

⁹ Haugen 1978.

¹⁰ Gullestad 1975.

¹¹ Granås 2012, Viken og Nyseth 2009.

¹² Edvardsen 1981 og 1992.

¹³ Høgmo, Solstad og Tiller 1981.

¹⁴ Berg 1950: 273.

¹⁵ Edvardsen 1981, 1982, Høgmo, Solstad og Tiller 1981.

skaper og arbeidsmuligheter verdsettes høyere enn skolekunnskap. Studier fra Lofoten på 1970-tallet¹⁶ viser også at skolegang ble verdsatt, selv om den kvalifiserte ungdom for yrker utenfor lokalsamfunnet. Andre viste at folk har ønsket å gå skole, men aldri fikk muligheten. Fokuset for slike studier lå ofte på mikronivå, kanskje særlig i de mest etnografiske studiene på menneskelige relasjoner og først senere på betydningen av sosiale strukturer og makt, for eksempel knyttet til kjønn.¹⁷

Den mest grunnleggende kritikken mot den Brox-inspirerte lokalsamfunnsforskningen var at den fremstiller lokalsamfunn som fiksjoner om samfunnet, som ofte har pervertert vår forståelse og fremstilling av den levende virkeligheten i små samfunn, og som har hindret den antropologiske feltarbeideren i å legge merke til, utforske, beskrive og trekke de nødvendige konklusjoner fra bredt tilgjengelige observasjoner.¹⁸

Sitatet er hentet fra *Manifestasjon og prosess*, der Barth hevdet at samfunnsforskere som tar lokalsamfunnet som et gitt utgangspunkt, unnlot å samle inn data som kunne vise variasjoner i små samfunn. Han kritiserte forskningen for å bekrefte teorier om fellesskap, for eksempel Tönnies fra 1887 om «Gemeinschaft» som kontrast til «Gesellschaft»,¹⁹ mer enn å studere dette. Han påpekte at det å erkjenne «mangfoldet i stemmer og sosial posisjonering [er noe som] gjør enhver beretning om samfunnet som et sett av felles ideer, ugyldig».²⁰ Gullestad var like krass og hevdet at når klassiske dikotomier blir lagt til grunn for beskrivelser av samfunn, fungerer disse som «tvangstrøyer» heller enn gode analytiske begreper, selv om de kunne fungere som Weberske idealtyper: Leting etter «grønne pletter» og lokale fellesskap fra forskerens side resulterte i bruken av trange begreper som ikke fanget opp mangfoldet i materialet. Lokalsamfunnsstudiene bidro til fortellinger om det gode livet i lokalsamfunn heller enn analyser av hvordan fellesskap, enhet og likhet arter seg for ulike folk på ulike steder. Kritikken rammet mye av Brox' forskning om Nord-Norge, men han ble også kritisert for å ta utgangspunkt i en kyst- og husholdsøkonomi hvor det er mannens perspektiv som gjelder.

I boka *Hva skjer i Nord-Norge?* presiserer Brox at kombinasjonen av fiske og jordbruk ikke handler om jordbrukere som driver fiske som attåt-

¹⁶ Høgmo 1981.

¹⁷ Høltedahl 1986.

¹⁸ Barth 1994: 28.

¹⁹ Barth 1994: 29.

²⁰ Barth 1994: 30.

næring, eller fiskere som driver jordbruk som attåttnæring, *det er tale om profesjonelt fiske og profesjonelt jordbruk utført av samme person*.²¹ Denne personen omtales gjennomgående som «han», selv om Brox samtidig hevder at dette er en husholdstilpasning, som nødvendigvis består av flere personer. Dette ble ikke stående uimotsagt. I 1976 kom *Drivandes kvinnfolk*, utgitt av studenter og forskere ved Kjønnnsrolleseminaret, tilknyttet det tverrfaglige Institutt for samfunnsvitenskap ved UiT.²² Boka studerte kvinnearbeid, arbeidsdeling og komplementaritet i bygdesamfunn og fiskevær og synliggjorde det som var utelatt hos Brox. Boka med den talende tittelen *Feskarbonden og andre kvinnfolk* kom i 1992, basert på intervjuer og historiske skildringer som ga et nært innblikk i kvinnes hverdag og deres betydning i kystsamfunn.²³ I kontrast til Brox spør forfatterne hvem som gjorde hva, og *analyserer* kvinners rolle i hushold og lokalsamfunn, ofte i krevende omgivelser og med begrensede ressurser. Sidsel Saugestad²⁴ utviklet begrepet *omsorgsbonde* ved å bruke tidsnyttingsdata, mens Siri Gerrard analyserte funksjoner og roller i fiskerinæringen med begrepet *fiskerinæringens bakkemannskap*.²⁵ De dokumenterte kvinners roller og poengterer at kvinners arbeid var gjort lite synlig av forskere, i næringen og i media, selv om arbeidet var nødvendig og viktig. Kritikken viste at Brox' forskning var svært kjønnnet, men også metodologisk utilfredsstillende, siden han faktisk ikke analyserte relasjoner og roller i husholdene.

Brox' studier av ungdom i nordnorske kystsamfunn på siste halvdel av 1960-tallet tok tilsvarende utgangspunkt i unge *gutters* karrieremuligheter, mens jenters muligheter preget av mangel på kvinnearbeidsplasser ble ignorert. I *Praktisk samfunnsvitenskap* viser Brox at yrkesvalg ikke ble foretatt ved at ungdommen, referert til som *han*, tenkte systematisk gjennom karrierealternativene og så valgte det alternativ som ga størst netto.²⁶ Eksempelen omhandler en 16-årig gutt hvis foreldre ønsker at han skal reise bort for å gå på realskole. Gutten får tilbud fra onkelen om å være med på fiske som drives lokalt med godt økonomisk utbytte. Han begynner å fiske og opparbeider seg erfaring og en viss økonomisk kapital, får kjæreste i bygda og ytterligere insentiv til å satse på en fremtid på hjemstedet. Brox' poeng er at kortsiktige valg modifierer beslutninger på senere tidspunkt

²¹ Brox 1966: 12.

²² Bratrein mfl. 1976.

²³ Austrem og Ingebrigtsen 1992.

²⁴ Saugestad 1980.

²⁵ Gerrard 1983.

²⁶ Brox 1991.

og har gyldighet både for ungdom som bosetter seg utenfor hjemstedet, og som blir boende. Mangel på alternativer på hjemstedet kunne få unge til å reise bort for en, i utgangspunktet, kort periode. Det kunne modifisere valgsituasjonen og bidra til at han ble boende utenfor bygda samtidig som det ble færre grunner til å søke alternativer på hjemstedet.

Brox' generelle poeng har en breiere gyldighet enn bare unge gutter i nordnorske kystsamfunn på 1960-tallet. Likevel, valgsituasjonen for mange ungdommer i Nord-Norge både før og etter 60-tallet var langt mer kompleks og mangfoldig enn det Brox' analyser gir inntrykk av. Hans vektlegging av individuelle valg og økonomiske insentiver overser hvordan kulturelle normer, kontekst og strukturelle faktorer kan være avgjørende i å forme ungdommens valg.

En annen historie om ungdom i et nordnorsk kystsamfunn

Gry Paulgaard²⁷ beskriver hvordan ungdommer på slutten av 60-tallet og begynnelsen av 70-tallet i Honningsvåg ikke bare reiste bort for å gå på skole og studere, men de kom også tilbake med kunstner venner som påvirket de yngre ungdommene på stedet. De opprettet sommergalleri med lokale, nasjonale og internasjonale kunstnere. De etablerte restaurant Aquarius²⁸ og publiserte et tidsskrift, *Liigtaarnen*²⁹, som, som navnet tilsier, ikke bare skulle behage. I etasjen under restauranten var det «snackbar» hvor ungdom under 18 år fikk komme inn, og der ble det solgt milkshake og cola. Historien om Nordnorsk forfatterlag (1972–2022) beskriver:

Honningsvåg ligger i Nordkapp kommune, ytterst i verden og samtidig midt i leia. En jevn strøm av spennende mennesker steg i land i denne internasjonale havnebyen, impulser utenfra blandet seg med lokale skikker og råvarer, og ikke minst byens egne sønner og døtre fra den første generasjon som fikk mulighet til å ta høyere utdanning, dra tilbake til Honningsvåg på sommerferie, beruset av idéer om hva de kunne gjøre med og for hjembyen sin.³⁰

²⁷ Paulgaard 2000.

²⁸ <https://tv.nrk.no/program/FBUA07008970>.

²⁹ Betyr liktå, altså vondt tå.

³⁰ Øverås, 2025: 17.

I Paulgaards intervjuer med honningsvåginger som på 50- og 60-tallet reiste i utenriksfart, fortalte unge menn at det var lett å få *hyre*. De som hadde vært *til sjøs*, hadde med seg impulser hjem, eksotiske klær, japansk porselen, lamper og tepper fra det store utland. Guttene hadde spisse sko og brylkrem i håret, hadde tjent penger og kunne kjøpe bil når de kom hjem.

Kystsamfunnet var preget av sosial og kulturell differensiering, slik mange nordnorske kystsamfunn var, ikke bare mellom voksne og barn, men også mellom ungdomsgrupper, og den fant ikke sted i isolasjon fra verden utenfor, men ga ulike ungdomskulturelle identitetsformer rom for utprøvinger også i utkantsamfunn. Svein Jentoft skriver i «Det globale fiskeværet»:

Fiskerinæringen har lenge vært internasjonalt orientert gjennom eksporten – i hvert fall siden Hansatiden. Kontakten utad har gitt liv til mange bygder langs kysten, men også gjort dem sårbare. Hendinger ute får raskt følger hjemme.³¹

Dette dynamiske kulturelle og sosioøkonomiske mangfoldet finnes ikke i Brox' analyser.

Den stedlige vendingen

Vi følger Barth og Gullestad i kritikken av de enhetlige og ensidige analysene til Brox og kvinneforskningens påpeking av antroposentrisme og manglende analytisk presisjon. Vi argumenterer også for at det bunner i en grunnleggende uklarhet om begrepene lokalsamfunn og sted.

Doreen Massey³² utfordret tradisjonelle oppfatninger av sted og rom ved å fremheve at steder ikke kan forstås som containere der et sosialt samfunn eller fellesskap beslaglegger et avgrenset rom i et fysisk landskap. Hun viser at lokale samfunn strekker seg ut over, påvirkes av og påvirker selv områder «utenfor» deres geografiske lokalitet. Et lokalsamfunn innbefatter altså *flere* geografiske rom. I kontainermodellen har et sted en fast og iboende identitet, mens Massey ser steder som noder i et nettverk av romlige, sosiale relasjoner og forbindelser – det hun kaller for en relasjonell stedsforståelse.

³¹ Jentoft 1997: 83.

³² Massey 1994.

Dette henger sammen med Agnews³³ teoretisering av sted som tre sammenhengende dimensjoner: 1) Sted som lokalisering (location) beskriver steds objektive geografiske plassering. 2) Sted som lokale (locale) utgjør den materielle og sosiale «rammen» eller situasjonen for menneskelig samhandling med fysiske omgivelser, natur og bygd infrastruktur, institusjoner og sosiale relasjoner. 3) Sted som stedsfølelse (sense of place) inneholder folks subjektive emosjonelle tilknytning til sted, både som stedstilhørighet og stedets identitet. Den bygger på at romlighet er grunnleggende integrert i sosial samhandling, men at sted og samfunn altså ikke er det samme.³⁴ Steder påvirkes av og påvirker det sosiale livet (som location, locale og sense of place), men samfunn handler om sosiale kvaliteter ved stedet som strekker seg ut over stedet, til andre mennesker og steder. Mens kontainermodellen har innside og utside og grenser mot det utenfor, ser Massey steder som noder i et nettverk av forbindelser og «baner» (traces), pågående og foreløpige, som inngår i globaliserende (og «lokaliserende») prosesser. Kontainerforståelsen ser det geografiske stedet som bakgrunn for handling heller enn at det romlige inngår i sosiale prosesser. For Brox er lokalsamfunn preget av natur, ressurser og infrastruktur, og dette inngår i opportunitetssituasjonen folk handler innenfor, men det sosiale inngår ikke i det romlige. Brox legger samfunnsbegrepet, fellesskapet (som i community – Gemeinschaft) oppå det vi vil omtale som en kontainerforståelse av sted. En relasjonell og ikke-essensiell forståelse av sted og lokale samfunn snur analysen og spør hvordan steder kan forstås som samfunn, for hvem og i relasjon til hva. Slike analyser viser at steder innbefatter *flere* samfunn, avhengig av hvem en spør, og deres relasjoner og forbindelser. Lokalsamfunn er den avhengige variabelen, den sosiale konfigurasjonen som skal analyseres frem. Paulgaards studier viser at sted erfares på forskjellige måter til ulike tider og bærer ulike meninger og identiteter. En ung gutt uttrykte det slik: «Skulle ønske jeg vokste opp da foreldrene mine var unge, da var det mer folk, mer liv og mer arbeid her.»³⁵ Han vokste opp på samme sted som foreldrene, men stedet var og betydde noe annet, ga andre muligheter. I foreldrenes oppvekst ga det gode arbeidsmuligheter for unge uten langvarig utdanning. Gutten vokste opp på et sted hvor arbeidsmuligheter var redusert, og hvor arbeidsmarkedet i økende grad krevde høyere utdanning.³⁶ På samme måte

³³ Agnew 1987.

³⁴ Simonsen 1996.

³⁵ Paulgaard 2012.

³⁶ Paulgaard 2012.

kan kjønn påvirke hvordan stedet oppleves: «Kaia» i nordnorske kystsamfunn ble beskrevet som en inkluderende arena for befolkningen i nordnorske kystsamfunn,³⁷ mens uttrykket «å gå på kaia» viste at jenter som gikk på kaiene eller om bord i båtene, risikerte å bli stemplet som «lette på tråden».³⁸ En annen studie av kystsamfunn viser hvordan ungdommer som bor på samme sted til samme tid, lever på ulike hjemsteder.³⁹ En gutt fortalte at han trives godt fordi det var enkelt å få seg jobb, mens en annen med samme utdanningsbakgrunn sa at det var umulig å få seg jobb. Han kom fra en familie hvor flere hadde et dårlig rykte, og opplevde at arbeidsmarkedet på stedet var stengt for ham.

Vi forstår steder som dynamiske, flerdimensjonale og relasjonelle konstruksjoner og arenaer for ulike møter og forhandlinger mellom sosiale, kulturelle, økonomiske og politiske prosesser, ofte preget av spenninger, konflikt og maktforhold. Sted og rom bærer mening, identitet og tilhørighet og analyseres som komplekse samspill mellom symbolikk, maktstrukturer og økonomiske interesser, som former sosiale relasjoner og materielle og immaterielle landskap vi lever i. Det betyr at hva som gjør steder til lokalsamfunn, for hvem og hvordan, stadig må analyseres frem, ikke tas for gitt. Steder skapes kontinuerlig gjennom pågående sosioromlige prosesser, der historiske, kulturelle og politiske dimensjoner veves sammen og kontinuerlig omformes gjennom romlig praksis og interaksjon. Der kan samfunnsforskningen belyse hvordan makt og ulikhet manifesterer seg, hvordan sted både kan være en kilde til konflikt og en arena for motstand og forhandling, og undersøke hvordan økonomisk globalisering eller migrasjon påvirker og omformes i lokale kontekster, og hvordan steder er knutepunkt for lokale og globale dynamikker.

Kystsamfunn som laboratorium og tilnærming

Marit Aures studie av kortvarig arbeidsmigrasjon fra Russland til Båtsfjord analyserer hvordan et samfunn allerede innskrevet i globaliserende prosesser i fiskerinæringen, gjennom eksport og import av fiskeråstoff, landinger fra utenlandske fartøy, arbeidsmigrasjon først fra lokale fjorder og Nord-Norge, deretter Sør-Norge, Finland og Sverige og arbeidskraft fra Sri

³⁷ Meløe 1989.

³⁸ Paulgaard 1997.

³⁹ Heggen, Jørgensen og Paulgaard 2002.

Lanka, skaper nye migrasjonsprosesser.⁴⁰ Hun analyserer konsekvenser av dette for ulike aktører i Båtsfjord-samfunnet, for russiske migranter og for Teriberka, samfunnet de reiste fra og i all hovedsak returnerte til.⁴¹ Siktemålet var å studere fremveksten av nye avreisesteder og destinasjoner i nye arbeidsmigrasjonsprosesser, integreringsprosesser i mobile kystsamfunn og konsekvenser for migranter og samfunn. Selv om det var en studie lokalisert til Båtsfjord om Båtsfjord, var det først og fremst en studie av sosiale (og romlige) prosesser med en lokalsamfunnstilnærming. Den gjorde det mulig å følge aktører og prosesser på mange ulike arenaer, i bygda. Men fordi stedet ikke er en container, kunne hun også følge aktørenes forbindelse med andre steder og aktører, det være seg Nav, UDI og lovgiver i Oslo, myndigheter, bedrifter, folk og politikere i Kirkenes, Murmansk, Moskva og Teriberka. Forbindelsene gjorde migrasjonen mulig og gjorde kvinnelige lærere, musikkpedagoger og ingeniører til ufaglærte arbeidsmigranter i fiskeindustrien i Finnmark. Dette er en lokalsamfunnsstudie og en lokalsamfunnstilnærming til studier av sosioromlige prosesser i og ut av Båtsfjord. Den ga slett ikke et enhetlig bilde, men viser hvordan maktgeometrien⁴² utspiller seg i Båtsfjord, og hvordan noen hadde definisjonsmakt over steder og andre ikke. Det gjorde de russiske arbeidsmigrantene til innbyggere som var «white but not quite» i det lokale etniske hierarkiet.⁴³ Studien behandlet stedet som et «case of» generelle samfunnsmessige fenomener som i liten skala gjorde det mulig å analysere sosiale prosesser, se dem i sammenheng og utforske hvordan de inngikk i ulike sosioøkonomiske, lokaliserte og globaliserte systemer.⁴⁴

Fra Brox' kritikk av «metronormativitet» til mangfold i stedsforskningen

Ottar Brox begynte å skrive om et Nord-Norge slik det artet seg for noen, på enkelte steder, på 1950-tallet. Det var cirka 340 000 innbyggere i landsdelen, 4 av 5 bodde utenfor de 15 største byene og tettstedene,⁴⁵ og nesten halvparten av yrkesbefolkningen var fiskere og bønder. Det innebar at den

⁴⁰ Aure 2008.

⁴¹ Aure og Riabova 2020.

⁴² Massey 2005.

⁴³ Aure 2011: 184.

⁴⁴ Flyvbjerg 2006.

⁴⁵ Brox 1965: 9.

andre halvparten av befolkningen *ikke* var fiskere og bønder. De bodde i byer, tettsteder og bygder. Mange arbeidet som lærere, sykepleiere, handelsfolk, håndverkere, reindriftsutøvere, fiskeforedlingsarbeidere, industriarbeidere, offentlige ansatte, småbedriftseiere og transportarbeidere, som sjøfolk, eller de pendlet i bygg- og anleggsvirksomhet. Mange steder i Nord-Norge hadde en differensiert yrkesstruktur, med påfølgende ulikhet mellom grupper basert på yrke, inntekt, utdanning og tilgang til ressurser.⁴⁶ Fiskeriene var ikke uten betydning, mange vil hevde at det er torsken som ligger i bunn, men småskalafisket og fiskarbonden var ikke den eneste livsformen i Nord-Norge:

Det gode livet i Nord-Noreg, og dermed heile landsdelen, blei identifisert med ei enkelt tilpassingsform. [...] Her var det ikkje mykje næring til eit positivt sjølvbilde å hente for kvinnelege fiskeindustriarbeidarar og mannlege trålgastar, sjøfolk, bank- og butikktilsette eller banklinefiskarar.⁴⁷

Brox og flere samfunnsforskere⁴⁸ ved det nyetablerte Universitetet i Tromsø viste livsformer, produksjonsformer og kulturer i landsdelen som de insisterte på fortsatt fungerte og ga mening ut fra lokale økologiske og økonomiske forhold. Både samtiden og ettertiden har vist at mange beskrivelser var smale og ensidige, men de beskrev landsdelen på det de så som dens egne premisser. Historikeren Narve Fulsås fremhevet at dette handlet om et «identitetsskaping-program», der målet var å synliggjøre en historie som tidligere hadde blitt marginalisert og undertrykt:

Det har skjedd ikkje berre fordi denne framstillinga har reist fruktbare og interessante vitskapelege problemstillingar, men også fordi det har blitt oppfatta som eit ansvar å synleggjere ei historie som tidlegare har blitt marginalisert og undertrykt, og gjennom dette bidra til å styrke lokal, regional og etnisk identitet.⁴⁹

Beskrivelsene og analysene utfordret for eksempel forståelsen i utredningen Problemet Nord-Norge, som kom i 1948, og Utbyggingsprogrammet

⁴⁶ Tjelmeland 1994.

⁴⁷ Fulsås 1997: 213.

⁴⁸ Feks. Edvardsen 1992, 1997.

⁴⁹ Fulsås 1997: 217.

for Nord-Norge fra 1951, som fremstilte landsdelen som en problemregion som sakket akterut i forhold til sentrale strøk av landet.⁵⁰ Oppfatningen om at landsdelen generelt og Finnmark spesielt var tilbakeliggende, var utbredt og brukt til å forklare forskjeller i økonomisk, sosial og kulturell utvikling.⁵¹ Brox viste at den dominerende forskningen ofte var styrt av perspektiver, praksiser og prioriteringer fra sentrale strøk, gjerne storbyer og urbane områder, uten hensyn til utfordringer og ressurser i Nord-Norge. Den var metrosentrisk⁵² og metronormativ, for perspektivene beskrev ikke bare Nord-Norge fra sentrum, men fremstilte utviklingen i sentrale strøk som normativt bedre og ønskelige. Sentrum var den utematiserte standarden som definerte økonomisk, kulturell og sosial utvikling og ideproduksjon, mens perifere eller rurale områder ble marginalisert eller oversett. Metronormativiteten vektlegger storbyenes verdier og erfaringer som universelle og ønskverdige og ignorerer eller nedvurderer utfordringer, ressurser og perspektivene fra andre steder, de «annetgjøres». Mer generelt brukte Brox studier av utviklingsprosesser og levemåter i små, rurale samfunn til å utfordre «grand theories» som fremstiller en homogen, universell modernitet som dekker over geografiske forskjeller.

Det paradoksale er at både «grand theories» og lokalsamfunnsstudiene bare ga rom for én fortelling: Begge undergraver muligheten for alternative utviklingsbaner og romlige forskjeller. «Nord-Norge består av lokalsamfunn, ikke av sektorer» var et sentralt utsagn i Brox' kritikk av den statlige, modernistiske planleggingen, men hans studier viste ikke hvordan sektorene hang sammen, variasjonen mellom sektorene, innad i og mellom lokalsamfunn, eller konsekvensene det ga.

Når Fulsås påpeker at Brox og pionerene «bidro til å styrke lokal, regional og etnisk identitet»,⁵³ treffer han Brox' samfunnsbetydning godt. Brox var lite interessert i «identitet» og «kultur» med sitt fokus på arbeid, økonomiske og økologiske tilpasninger, hushold og produksjonsformer, basert på erfaring, fortrolighet og studier, slik Jacob Meløe⁵⁴ fremhever. Men, i husholds- og næringstilpasningene, i de rurale livsformene inngår også historiske, kulturelle og ideologiske verdsettinger og ideologisk meningsproduksjon, slik den teoretiske utviklingen av livsformbegrepet har vist.⁵⁵

⁵⁰ Grønaas, Halvorsen og Torgersen 1948.

⁵¹ Stortingsmelding nr. 85. (1951), kalt Nord-Norge-planen, som fungerte fra 1952 til 1960.

⁵² Cuervo og Wyn 2012.

⁵³ Fulsås 1997: 217.

⁵⁴ Meløe 1995.

⁵⁵ Højrup 1983.

Mange kjente igjen egne erfaringer og hentet stolthet i Brox' beskrivelser, selv om gjenkjennelsen var mindre i nordnorske industribyer som Kirkenes, Hammerfest, Harstad, Narvik og Mo enn på Senja. Brox' Nord-Norge var forskjellig fra det Nord-Norge mange folk levde i både på 1950-tallet og senere. Kanskje gjorde hans manglende interesse for etnisitet og kultur at Brox heller ikke la vekt på hvem som drev yrkeskombinasjonene. Han fremhevet ikke det etniske mangfoldet i nord.

Det nordnorske synliggjørings- og identitetsbyggingsprosjektet møtte også kritikk for en essensialistisk og forenklet fremstilling av nordnorsk identitet. Verk som Edmund Edwardsens *Nordlendingen* (1997) ble kritisert for å fremstille modernisering som ensidig negativ og nordlendingen som et offer. Selv om modernisering hadde omkostninger, har folk i Nord-Norge også aktivt kjempet for dens goder.⁵⁶ Da Edvardsen publiserte boka *Nordlendingen* i 1997, skrev Einar-Arne Drivenes en anmeldelse med tittelen «Sorgen over de tapte lus» som treffer det noen så som nostalgi, men også ensidigheten og trangheten i analysene, en romantisering av en kulturell forfallshistorie.⁵⁷

Massey argumenterer for at forskere må studere produksjonen av stedets romlige og sosiale konfigurasjon for å gi mangfoldige og nyanserte beskrivelser. Hun fremhever at ensidige fremstillinger av lokale prosesser kan skygge for analyser av makt, politikk, økende forskjeller, ulikhet og urettferdighet. I Nord-Norge har eksport av fisk til globale markeder og betydningen av akvakultur bidratt til økonomisk vekst og økt verdiskaping i enkelte lokalsamfunn, men har samtidig ført til en konsentrasjon av eierskap og ressurstilgang. Dette illustrerer Masseys poeng om at globalisering kan favorisere allerede privilegerte aktører, at det kan skape ujevne utviklingsmønstre, og at hegemoniske fortellinger om globalisering ofte fremstilles som universelle, positive fremmere av økonomisk vekst. Men ifølge Massey kan de ikke universaliseres fordi de overser lokale strukturer, urettferdigheter og ekskluderinger som globale endringer er basert på eller stimulerer til. De overser rom som forskjellsskapende, uten å reflektere over metrosentrismen⁵⁸ i det teoretiske grunnlaget. Dette understreker behovet for å analysere steders romlige og sosiale konfigurasjon og ta høyde for maktforhold, ulikhet og urettferdighet.

⁵⁶ Jf. sitatet fra Lars Berg 1950.

⁵⁷ Drivenes 1998.

⁵⁸ Farrugia 2014, Massey 2005.

Massey kritiserer tilsvarende at lokale samfunn ses som lukkede grønne pletter som angripes av internasjonale eller globaliserende prosesser «utenfra». For henne er alle steder lokale, men også små steder er innnevde i, påvirker og påvirkes av langtrekkende prosesser, slik vi kjenner det fra kystsamfunn som inngår i nasjonale og internasjonale forbindelser, handel og arbeidsmigrasjon, slik Aure viser i studien fra Båtsfjord og Teriberka. Masseys teoretisering av steder som noder i nettverk av forbindelser kritiserer også ensidige fremstillinger av små, tradisjonelle bygdesamfunn som lukkede fellesskap, enheter som angripes av «storkapitalen» eller utfordres av innvandring, uten å se at de kan være globaliseringsagenter. Som henne ser vi ideologiske, tatt for gitte og lukkede beskrivelser av småsamfunn som like lite opplysende og dekkende som beskrivelser av moderne internasjonale jetsettliv som uavhengige av sted og rom.

Mer-enn-menneskelige steder og steder som ansamlinger

I boka *Med sans for sted* spør forfatterne hvilke betydninger språklige, kulturelle, materielle, emosjonelle og mobile vendinger i samfunnsvitenskap og humaniora har for forståelsen av sted.⁵⁹ De påpeker at mens den stedlige vendingen påvirket stedsforståelsen i ulike disipliner, utfordres stedsteorier igjen når de møter nye perspektiver. Den kulturelle vendingen førte til økt oppmerksomhet om identitet og emosjoner, om hvordan steder språklig konstrueres og representeres, og om deres performativitet, noe som blant annet åpnet for analyser av hvilke virkninger beskrivelser har. Det som kalles den materielle vendingen, har (igjen) løftet betydningen av fysisk materialitet, men særlig gitt ikke-menneskelige aktører⁶⁰ handlingskraft: agens. Temperaturendringer eller hvalen *gjør* noe med steder og samfunn. Perspektivene fremhever hvordan steder kan forstås som ansamlinger,⁶¹ og hvordan analyser av deres tilblivelse⁶² kan vise at det som fremstår som selvforklarende og naturlig, er resultat av noens spesifikke sammenstillinger av sosiale relasjoner og økologiske eller teknologiske avhengigheter.⁶³ Det har

⁵⁹ Aure, Berg, Cruickshank og Dale 2015.

⁶⁰ Massey 2005: 140.

⁶¹ Latour 2005.

⁶² Se bla. Deleuze og Guattari 2005.

⁶³ Li 2014.

ført til studier som ser natur–kultur sammen, slik Massey anbefaler, og gir rom for agens, samspill og en aktiv rolle for det mer-enn-menneskelige. Det ser landskap, krykkja, dyr, og mennesker, som i Brynhild Granås' og Anniken Førdes studie om da krykkja inntok byen Vardø.⁶⁴ Forskningsprosjektet Blue Places studerer kystsamfunns motstandsdyktighet, men også hva som kan være med på å utvikle en sosial bærekraftig, klimatilpasset blå økonomi. Lokalsamfunnsstudiene i nabokommunene Lebesby og Gamvik, med ulike utviklingsforløp, viser hvordan ansamlingsbegrepet kan bidra til å analysere samspillet mellom klimaendringer som temperaturøkning i havet, økologiske endringer, grunnrenteskatt, kystkommunenes avhengighet av inntekter fra Havbruksfondet, revitalisering av sjøsamisk identitet og betydning av arbeidsinnvandring. Det kan gi en sterkere stemme til både natur og kultur i slike analyser ved å kople hvordan nye vandringsmønstre for fisk, øking i lakselus, nye teknologier, landskapsformasjoner, vind og ly sammen er med på å forme de lokale samfunnenes utvikling.

Lokalsamfunnsstudier og lokalsamfunnstilnærminger for fremtiden

Vi har vist at Ottar Brox' og andre tidlige Nord-Norge-forskere sine beskrivelser av kystøkonomien, fiskarbondelokalsamfunnet og husholdstilpasninger som dominerte landsdelen rett etter andre verdenskrig, ikke var universelle fremstillinger av nordnorske utkanter. De var viktige for å fremme forståelse og stolthet, om de så ga ensidige beskrivelser. De beskrev en region med rike naturressurser, kultur og samfunnsstrukturer som ikke bare skulle tilpasses nasjonale standarder, men som kunne utfordre og berike den nasjonale politikken og diskusjonen av moderniseringen av Norge. Senere forskning, den stedlige vendingen og utviklingen av stedsbegrepet viser at vi må utforske hvordan steder ikke bare er fysiske lokasjoner, men også hvordan lokale samfunn er dynamiske, sosiale og kulturelle konstruksjoner som oppleves og tolkes ulikt avhengig av generasjon, posisjon, kjønn og etnisitet, der stedlige dimensjoner inngår på flere forskjellige måter. Oppmerksomheten på prosesser, strømmer, mangfold og det midlertidige som følger med den stedlige vendingen, tømmer ikke

⁶⁴ Granås og Førde 2023.

stedsbegrepet for innhold, men gir rom for flere historier som fanger opp mangfoldet, likheter og ulikheter i geografiske områder og samtidig vektlegger (den alltid varierende) betydningen av sted når det gjelder folks liv og valgmuligheter.

Utviklingen av mer-enn-menneskelige ansamlingstradisjoner viser hvordan analyser av lokale samfunn også må inkludere dyr, fisk, natur og klima og at de er uløselig knyttet til makt, identitet og sosial endring alle steder. Dette har gyldighet når vi observerer gjennomgripende endringer i klima- og ressursforholdene og i befolknings sammensetning, inkludert både utflytting og innflytting av mennesker i ulike livssituasjoner, både nasjonalt og internasjonalt. Nye utfordringer og kombinasjonsnæringer som utnytter klima og økologiske forhold, turisme, hav og fjell, nordlys, sommer og vinter, kan også skape en fornyet interesse for Ottar Brox' ide om «det gode liv». Det som kan innebære fleksibilitet, kombinasjoner av yrker og inntekt, kanskje nye livsformer med sesongvariasjon i samspill med naturgitte ressurser. Stedlige studier gir muligheten til å forstå hvordan lokale ressurser, kulturell identitet og sosiale relasjoner kan være grunnlag for bærekraftige og meningsfulle livsformer. De kan gi gode analytiske beskrivelser og også bidra til teoretisk forståelse oppnådd gjennom analyser av stedlige prosesser og lokalsamfunnstilnærminger. Ved å videreføre Brox' arv samtidig som vi utfordrer og utvider hans perspektiver, kan vi nyansere forståelsen av Nord-Norge som en kompleks og mangfoldig region, både historisk og i forhold til framtidige samfunnsformer. I en tid preget av press på områder og natur er det avgjørende å anerkjenne stedets betydning som en aktiv og konstituerende faktor. Nord-Norge, med sitt samspill mellom natur, kultur og samfunn, gir en verdifull mulighet til å utforske hvordan steder kan være arenaer for både kontinuitet og endring. Ved å utforske sted som geografisk og faglig tilnærming kan vi ikke bare forstå mangfoldet av nordnorske samfunn bedre, men også bidra til en breiere samfunnsvitenskapelig diskusjon, basert på en lokalsamfunnstilnærming som utforsker steder og stedlige prosesser.

Referanser

- Agnew, J.A. (1987). *Place and Politics*. London: Routledge.
- Aure, M. (2008). *Arbeidsmigrasjon fra Teriberka til Båtsfjord 1998–2002*. Dr.polit.-avhandling. Tromsø: UiT Norges arktiske universitet.
- Aure, M. (2011). Borders of Understanding: Re-Making Frontiers in the Russian-Norwegian Contact Zone. *Ethnopolitics*, 10(2), 171–185.
- Aure, M., Berg, N.G., Cruickshank, J. og Dale, B. (2015). Sted – nye teorier i norsk kontekst. I Aure, M., Berg, N.G., Cruickshank, J. og Dale, B. (red.): *Med sans for sted. Nyere teorier*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Aure, M. og Riabova, L. (2020). Emotions and Community Development After Return Migration in the Rural Arctic. I Rye, J.F. og O'Reilly, K. (red.): *International Labour Migration to Europe's Rural Regions*. London: Routledge.
- Austrem, L.M. og Ingebrigtsen, G. (1992). *Feskarbonden og andre kvinnfolk*. Stamsund: Orkana forlag.
- Barth, F. (1994). For en større naturalisme i begrepsfesting av samfunn. I Barth, F.: *Manifestasjon og prosess*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Berg, L. (1950). *Kvinna og havet*. Oslo: Aschehoug.
- Berg, N.G. og Dale, B. (2004). Sted – begreper og teorier. I Berg, N.G., Dale, B., Lysgård, H.K. og Løfgren, A. (red.): *Mennesker, steder og regionale endringer*, 39–60. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- Berg, N.G. og Dale, B. (2015). Sted – noen nyere teoretiske tilnærminger og debatter. I Aure, M., Berg, N.G., Cruickshank, J. og Dale, B. (red.): *Med sans for sted. Nyere teorier*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Bratrein, H.D. mfl. (1976). *Drivandes kvinnfolk. Om kvinner, lønn og arbeid*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Brox, O. (1966). *Hva skjer i Nord-Norge? En studie av norsk utkantpolitikk*. Oslo: Pax Forlag.
- Brox, O. (1991). *Praktisk samfunnsvitenskap*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Cuervo, H. og Wyn, J. (2012). *Young People Making It Work. Continuity and Change in Rural Places*. Melbourne: Melbourne University Press.
- Deleuze, G. og Guattari, F. (2005). *Tusind plateauer. Kapitalisme og skizofreni*. København: Det Kongelige Danske Kunstakademis Billedkunstskole.
- Drivenes E.A. (1998). Sorgen over de tapte lus. Anmeldelse av boken *Nordlendingen*. *Nytt norsk tidsskrift*, nr. 1.
- Edvardsen, E. (1981). Skolen som parentes i samfunnet. *Norsk pedagogisk tidsskrift*, nr. 7.

- Edvardsen, E. (1992). *Den gjenstridige allmue. Skole og levebrød i et nordnorsk kystsamfunn ca. 1850–1900*. Oslo: Solum Forlag.
- Edvardsen, E. (1997). *Nordlendingen*. Oslo: Pax Forlag.
- Farrugia, D. (2013). Towards a Spatialized Youth Sociology: The Rural and the Urban in Times of Change. *Journal of Youth Studies*, 17(3), 293–307.
- Flyvbjerg, B. (2006). Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry*, 12(2), 219–245. <https://doi.org/10.1177/107780040528436>.
- Fulsås, N. (1997). Nordnorsk eigenart og nordnorsk identitet. I Thomassen, E. (red.): *Spenningenes land*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Gerrard, S. (1983). Kvinner i fiskeridistrikter – fiskerinæringas bakkemannskap. I Hersoug, B. (red.): *Kan fiskerinæringa styres?* Oslo: Novus Forlag.
- Granås, B. (2012). *Det gjenstridige mangfoldet. Bak slagord og overskrifter i nordlig byutvikling*. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Granås, B. og Førde, A. (2023). Krykkja inntar byen. Allianser for overlevelse i naturkrisenes tid. *Kart og Plan*, 116(3), 148–166.
- Grønaas, O., Halvorsen, J. og Torgersen, L. (1948). *Problemet Nord-Norge. Statistisk økonomisk undersøkelse av Nord-Norges andel av landets nasjonalinntekt i 1939*. Studieselskapet for nordnorsk næringsliv. Bodø.
- Gullestad, M. (1975). *Livet i en gammel bydel: Analyse av rekruttering og sosial organisasjon i et eldre sentralt boligstrøk*. Doktoravhandling. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Gullestad, M. (1987). Samfunnsforsker på leting etter en «grønn plett». *Sosiologi i dag*, 1.
- Haugen, I. (1978). Om forvaltning av utilgjengelighet. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 19.
- Heggen, K., Jørgensen, G., Paulgaard, G (2002). *De andre. Ungdom, risikosoner og marginalisering*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Holtedahl, L. (1986). *Hva mutter gjør er alltid viktig. Om å være kvinne og mann i en nordnorsk bygd i 1970-årene*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Høgmo, A. (1981). Lokale forutsetninger for fornyingsarbeid i skolen: To skoler i to lokalsamfunn. I Høgmo, A., Tiller, T. og Solstad, K.J. (red.): *Skolen og den lokale utfordringen. En sluttrapport fra Lofotprosjektet*. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Høgmo, A., Tiller, T. og Solstad, K.J. (1981). *Skolen og den lokale utfordringen. En sluttrapport fra Lofotprosjektet*. Tromsø: Universitetet i Tromsø.

- Højrup, T. (1983). *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Institut for europæisk folkelivsforskning, Statens byggeforskningsinstitut. Aalborg Universitet.
- Jentoft, S. (1997). Det globale fiskeværret. I Greve, A. og Nettet, S. (red.): *Filosofi i et nordlig landskap. Jacob Meløe 70 år*. Universitetsbibliotekets skriftserie Ravnetrykk, nr. 12.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. New York: Oxford University Press.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. West Sussex: John Wiley and Sons Ltd.
- Li, T.M. (2014). What Is Land? Assembling a Resource for Global Investment. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 39(4), 589–602.
- Lysgård, H.K. (2004). Romlighet i studier av mennesker, steder og regioner. *Mennesker, steder og regionale endringer*, 17–26. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- Massey, D. (1994). A Global Sense of Place. I Massey, D.: *Space, Place and Gender*, 146–156. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Massey, D. (2005). *For Space*. London: Sage Publications.
- Meløe, J. (1989). *Momenter til Nord-Norges teori og beskrivelse*. Notat. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Meløe, J. (1995). Steder. *Hammarn*, 3, 6–12.
- Paulgaard, G. (1997). Innenfra, utenfra eller begge deler? I Fossåskaret, E. Åse, O.A. og Fuglestad, O.L. (red.): *Metodisk feltarbeid. Produksjon og tolkning av kvalitative data*, 70–94. Oslo: Universitetsforlaget.
- Paulgaard, G. (2000). *Ungdom, lokalitet og modernitet. Om kulturbrytninger og identitetsutforming i et kystsamfunn nordpå*. Dr.polit.-avhandling. Tromsø: Universitetet i Tromsø.
- Paulgaard, G. (2012). Sentrum og periferi. Ungdom i mulighetenes landsdel. I Nergård J.-I., Røvik, K.A. og Jentoft, S. (red.): *Hvor går Nord-Norge? Et institusjonelt perspektiv på folk og landsdel*. Stamsund: Orkana Akademisk.
- Paulgaard, G. (2015). Oppvekst i tid og rom. Om betydningen av sted i studiet av ungdom. I Aure, M., Berg, N.G., Cruickshank, J. og Dale, B. (red.): *Med sans for sted. Nyere teorier*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Saugestad, S. (1980). Omsorgsbonden – et tidsnyttingsperspektiv på yrkeskombinasjon, arbeidsdeling og sosial endring. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 283–296. Vol 3-4.

- Simonsen, K. (1996). What kind of space in what kind of social theory? I *Progress in Human Geography*. 20,4. (494-512) London: Sage Publications.
- Stortingsmelding nr. 85. (1951). *Utbyggingsprogrammet for Nord-Norge*. Handelsdepartementet. Oslo.
- Tjelmeland, H. (1994). Det senmoderne Nord-Norge, om tjenesteyting, tettstader og tusseladder, i Drivenes, Hauan og Wold, *Nordnorsk kultur-historie*, Oslo: Gyldendal
- Viken, A. og Nyseth, T. (2009). Kirkenes – A Town for Miners and Ministers. I Nyseth, T. og Viken, A. (red.): *Place Reinventions: Northern Perspectives*, 53–72. London: Ashgate.
- Øverås, T.E. (2025). *Så langt borte, så nært. Nordnorsk forfatterlag 1972–2022*. Stamsund: Orkana forlag.